

BALOGH ELEMÉR*

A középkori kánoni per

A középkori egyházi bírászkodás Európában a tudós jogot (*gelehrtes Recht*) alkalmazó fórumrendszer képében valódi alternatív jogszolgáltatást jelentett a világi bíróságok mellett. Eljárásjogában a későantik császári per intézményei elevenedtek fel, természetesen számtalan módosítás formájában. Az alábbiakban a klasszikus kanonisztika korában kiformálódott kánoni peres eljárás legfontosabb intézményeit tömören összefoglaló, bajorföldi források konkrét adataival illusztráló tanulmánnyal tisztelgek egykori tanárom, majd kedves kollégám, a polgári perrendtartás világába bevezető Szabó Imre professzor 70. születésnapján.

I. A perkezdés előtti cselekmények

A középkori egyházi bírászkodás által alkalmazott anyagi és eljárási jog kora magasan fejlett jogi kultúrájára támaszkodott, de a nagyfokú elméleti kidolgozottság és megfontoltság gyakori velejárája volt a perek rendkívüli időigényessége is. Mivel a perek gyakori elhúzódsának leginkább az volt az oka, hogy a felek nem voltak megelégedve az eljáró bírakkal (főleg a pápai küldött bírák esetén fordult ez elő), és a perhúzásra rengeteg lehetőség nyílt, a pápai *Curia* oklevélkibocsátói – és maguk a pápai küldött bírák (*iudices delegati*) – mondhatni kezdettől ajánlották a feleknek, hogy jogvitájukat (akár a per folyamán is) egyezséggel rendezzék vagy maguk által választott bírák elé vigyék.¹

A római kúriai gyakorlat érhető tetten abban a püspöki joggyakorlatban, hogy a delegált bírák számára készült *rescriptum* kiállításakor teljesen a panaszos által előadottakra hagyatkozott a püspöki kancellária, az ellenérdekű félnek hagyva álláspontjának, sőt általában a tényállás hitelességének bizonyítását. Ez a hozzáállás pontosan megfelelt a döntőbíró szerepkörének. A nagyszámú eset elemzéséből világosan látható, hogy a szentszéki eljárás voltaképpen két szakaszból állt: egy döntőbírószági szakaszból, s egy

---

* egyetemi tanár, tanszékvezető, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar, Európai Jogi Történelmi Tanszék

¹ *A garsten-i apát és a wartberg-i plébános (egy passau-i főesperes) közt folyó tizedperben az előbbi nyert, és bevezették a pertárgy birtokába, majd: „[...] finem vero litibus cupientes imponere, partibus diem peremptorium [...] prefiximus, gratum et acceptum habentes, si medio tempore partes in amicabilem poterunt compositionem convenire; alioquin nos in ipso negotio, quantum de iure poterimus, extunc procedemus.”* Urkunden-Buch des Landes ob der Enns (UBLOE) 2 623 Nr. 422 (ca. 1220).

ennek eredménytelensége esetén következő rendes kánoni perből. Úgy is tekinthetjük ezt, mint a régi germán eljárásjogi szemlélet és intézmények továbbélését, hiszen a bonyolult, hosszadalmas és drága, ráadásul a végrehajthatóságot tekintve teljesen bizonytalan kimenetelű kánoni pernél egyszerűbb volt és megnyugtatóbb eredménnyel kecsgettetett a régi, kompozíciós elvre épülő jogi megoldás alkalmazása.

II. A rendes kánoni per

A szabályosan lefolytatott kánoni perek általában igen hosszan elhúzódtak, amiben főleg a római-kánoni eljárásjog a 'ludas'. A benyújtott keresetre az alperes először kifogásokat (*exceptiones*) jelenthetett be. Ezek még nem az ügy érdemét érintették, gyakran kifejezetten a perhúzás volt a céljuk. A felfüggesztő, jogvesztő hatályú kifogás,² ha a bíróság elfogadta, a további eljárást mindjárt meg is akasztotta. Ez történt, ha az alperes igazolta, hogy a kereset tárgya ítélt dolog (*res iudicata*) vagy például már létrejött az egyezség. A halasztó hatályú kifogások a felperes, a bíró vagy a delegáló pápai parancs ellen irányultak; céljuk rendszerint az volt, hogy a nevezett személyek perképtelenségét bizonyítsák.

Ha a bíróság a kifogásokra közbenső ítélettel (*sententia interlocutoria*) reagált, azt rendszeren meg lehetett fellebbezni; ha viszont helyt adott a kifogásnak, úgy a felperesen volt a sor, hogy feleljen (*replica*), amit aztán a másik fél ismét támadhatott (*triplica*) etc. A kifogás elutasítása után benyújtott fellebbezést a bíróság rendszeren el szokta utasítani. Gyakran azonban nem maradt ennyiben a dolog, mert a *Curia* az ügyet *littera revocatoria* magához vonta, ami annyit jelentett, hogy a per további vezetésével új bírakat bízott meg. Ezzel gyakran kezdődött minden előlről... Általában az szolgálta az ügy gyorsabb elintézését, ha a bírák helyt adtak a kifogásnak és lemondtak az azonnali ítélelhozatalról.

1. Idézés és perkezdes

A kánoni perjog szabályai szerinti idézés első receptorai a bajor egyházmegyékben a pápai küldött bírák voltak. Az általuk kibocsátott, rendszerint haladéktalan idézést tartalmazó oklevelek a 13. század legelejéről valók. Jellegzetes vonásuk, hogy az idézés jogvesztő hatályú volt, meg nem jelenés esetén tehát szabály szerint a bíró mindjárt makacssági ítéletet hozhatott az alperes terhére.³

² *A passauai püspök a suben-i prépostnak: „[...] committimus firmiter et mandamus, quatenus partes ipsas ad nostram peremptoriam, ut suis parcatur laboribus et expensis, cites presenciam [etc.]” UBLOE 8 668 Nr. 666 (1373).*

³ A jogvesztő idézés első példája a ranshofen-i apátság és a passauai főesperes 1211-ben indult peréből való: „[...] dictus archidiaconus peremptorie a nobis citatus nec venit nec cause sue defensorem misit.” UBLOE 2 533 Nr. 373. További példák: HAGENEDER, OTHMAR: *Die geistliche Gerichtsbarkeit in Ober- und Niederösterreich. Von den Anfängen bis zum Beginn des 15. Jahrhunderts (Forschungen zur Geschichte Oberösterreichs 10)*. Graz – Wien – Köln, 1967. 109. p.; MITTEIS, HEINRICH: *Studien zur Geschichte des Versäumnisurteils, besonders im französischen Recht*. In: ZRG Germ. Abt. 42 (1921) 137–239., 212. p.; MOLITOR, WILHELM: *Ueber kanonisches Gerichtsverfahren gegen Kleriker*. Mainz, 1856. 141. p.

Az idézésben foglalt megkereséseket rendszerint a megidézett lakóhelye szerint illetékes papnak címezték, bár arra is volt példa, hogy az idézésben foglalt bírói parancsot a dómdékán területi illetékességéhez⁴ tartozó valamennyi paphoz intézték.⁵ A kézhez vett idézést az illetékes pap (ez természetesen az utóbbi esetben is csak egyetlen személy volt) foganatosította, tehát eljuttatta az érintetthez, és meg is magyarázta neki a tartalmát, majd a plébános neve feltüntetésével záradékolta (*rescriptio*) az idéző parancsot. A dómdékán ugyanis megkívánta a címzettektől, hogy a kézbesítés megtörténtéről értesítsék őt (*nos legitime certificari curetis*). Ez a záradék tartalmazta a kihirdetés megtörté-
tének tényét és idejét, napját.⁶

Az idézésben a szóban forgó per tárgyát gyakran csak általánosságban említették, mint például: „*de et super federe matrimonii et eius occasione*”. A jogvesztő hatályú idézésben mindig pontosan megjelölték a bíróság előtti megjelenés határnapját, de relatív értelemben, azaz nem naptári napként, hanem a kihirdetés napjától számítva. Az alperest távolmaradása esetén ’elmakacsolták’, ilyenkor távollétében folytatták le a pert. Az erre való, általában formulaszerű utalás többféle megfogalmazásban is szerepelhetett, mint például: „*Alioquin ipsius absentia aut contumacia non obstante ad ulteriora procedemus iusticia mediante.*”⁷

A bíróság színe előtti eljárás a keresetlevél benyújtásával indult, hiszen a kánoni per már az írásbeliségre épült, bár a perbeli cselekményeket (a mai modern gyakorlathoz hasonlóan) szóval is ismertetni kellett. Az AG feljegyzéseinek bizonyossága szerint is a keresetbenyújtás (*oblatio libelli*) alatt a felperesnek a perben szóban előadott cselekménye értendő.⁸

A bíróság az ügy érdemi eldöntése nélkül, a felmerült nehézségek okán gyakran hozott ún. közbenső ítéletet. Az AG-ból vett közbenső ítélet (*sententia interlocutoria*) a keresetre adandó *válással késlekedő alperessel szemben így fogalmazott*: „[...] *viso libello actoris et exceptionibus contra eundem libellum ex parte rei exhibitis diligenter inspectis interloquendo pronuntiamus reum libello actoris respondere debere, non obstantibus exceptionibus ipsius ad id fore compellendum per nos ecclesiasticam per censuram [etc.]*” (77, 3.)

⁴ A passauai dómdékának házassági ügyekben való bíraskodási jogosultságát 1284-ben említik először, amely a 15. század derekán a passauai püspökségnek az Ennstól nyugatra fekvő területére korlátozódott. Cf. HAGENEDER 1967. 254., 275. p.; ZINNHOBLE, RUDOLF: *Geistliche Gerichtsbarkeit und organisatorischer Aufbau im ehemaligen Großbistum Passau*. In: Theologisch-praktische Quartalschrift, Linz/Donau 117 (1969) 152–155., 154. p.

⁵ Cf. HAGENEDER, OTHMAR: *Zur Ehegerichtsbarkeit des Domdekans von Passau im 15. Jahrhundert*. In: Festschrift für Franz Loidl. III. 46–54. Wien, 1971. 47. p.

⁶ A *rescriptio* további példája: SCHMIDT, VALENTIN: *Formelbuch des Bischofs Leonhard von Passau* (Verhandlungen des historischen Vereins für Niederbayern 33). 1897. Nr. 46.

⁷ SCHMIDT 1897, 27. p. Nr. 40.

⁸ Az *oblatio libelli* perbeli szerepéről élénk vita folyt a legisták és a kanonisták között, amelyről Maschke ezt írja: „Schon Pillius war im Anschluß an Johannes Bassianus zwar für den obligatorischen *libellus* eingetreten, für den er die Individualisierung des Anspruchs, bei obligatorischen Klagen die Angabe der *causa* verlangt, so daß der Vortrag des Libells die *litiscontestatio* des Klägers, der Widerspruch des Beklagten die seinige im Sinne eines einheitlichen Formalakts begründet, aber auch er hatte der Praxis folgend für den kanonischen Delegationsprozeß, weitaus den Regelfall des kurialen Prozeßrechts, die Weglassung der Klageschrift zugelassen, weil hier deren Zweck, die Individualisierung des Anspruchs schon durch das Delegationsrescript, das dem Beklagten ohnehin mitzuteilen war, erreicht wurde.” MASCHKE, RICHARD: *Aus dem Urteilsbuch des geistlichen Gerichts Augsburg*, in: Festgabe der Kieler Juristen-Fakultät zu Albert Hänel's fünfzigjährigem Doktor-Jubiläum. Kiel – Leipzig, 1907. 229. p.

Az antik római jogból ismert, megközelítően annak eredeti funkcióját is tükröző *litis contestatio*, tehát az érdemi jogvita megindulása sarkalatos része volt a kánoni pernek is. Az AG bejegyzései mindig említik a *litis contestatio*t, ha az alperes érdemi feleletet adott a keresetre (*animo litem contestandi*), s vélelmezték a makacsság esetén is (*habita pro quasi contestata propter contumaciam rei*).

2. A bizonyítás

A szentszéki joggyakorlatban a perbeli állítások alátámasztására szolgáló bizonyítási eszközök sorában első helyen állt a tanúbizonyítás. A perben kihallgatott személyek előadására épült leggyakrabban a bíróság ítélete. Az igazmondásra megeskettett tanúk kihallgatása titokban történt, és a feljegyzett vallomást később olvasták fel (*publicatio*) a bíróság előtt.⁹ Mindkét fél kapott a leírt vallomásokból egy-egy példányt, ami alapján megtehették további kifogásaikat.

Az augsburgi szentszék eljárásjogát a 12. századra kialakult kánoni perjog szabályaihoz való ragaszkodás jellemezte. Az AG e tekintetben szűkszavú bejegyzései a 13. század közepi állapotokba viszonylag csekély betekintést engednek. Ide sorolható az alperes beismerő vallomása is, amellyel kapcsolatban azonban nem tudjuk, hogy a bíróság (Augsburg) milyen mélységben vizsgálta a bizonyítottságot egyéb módon. Az oklevélbizonyítás ritkább volt, de nem kivétel nélküli. Két jogesetet is tartalmaz az AG, amelyben a vádlott olyan oklevelet mutatott fel, amely az elkövetett lopás megbocsátásáról szólt, a felperes azonban tagadta annak eredetiségét (94,2., 102, 3.).

Az eskü önálló bizonyítási eszközként a 14. századi augsburgi joggyakorlatban egyértelműen kimutathatóan már nem szerepelt, de az igazmondást garantáló (*iuramentum de veritate dicenda*) és a csalárdság elkerülését célzó bírósági eskü szinte egyik ítéletből sem hiányzott, formulaszerűen: „[...] *lite igitur legitime coram nobis contestata prestitoque a partibus calumpnie seu veritatis dicende iuramento [etc.]*”

3. Az ítélet

Szoros perjogi értelemben vett ítéletnek azt a bírósági határozatot nevezzük, amelyet az eljáró bíróság a felek egyezségének hiányában a jogvita érdemi eldöntése alapján hoz. Nem tartozik tehát ide a fentebb említett közbenső ítélet, amelyet mai szóhasználattal (az esetek nagyobbik hányadában) pervezető végzésnek mondanánk. A középkori szentszéki

⁹ Tancred tanítása szerint zajlott a tanúvallomások kivétele: „*Recepto supradicto iuramento a testibus coram partibus praestito, iudex cum uno solo teste ab aliis separato secedat in aliquem locum, ita quod nullus eos audiat, et singula dicta testis per ordinem redigat in scriptis vel redigi faciat per manum tabellionis vel alterius sapientis specialiter ad hoc deputati etc.*” In: BERGMANN, FRIEDRICH (ed.): *Pilla, Tancredi, Gratiae libri de iudiciorum ordine*. Göttingen, 1842. 237. Pars 3. tit. 9., 2. §. Egy konkrét jogesetben (1237): „[...] *in secreto audivimus, examinavimus testes ab eo [ti. a Heiligenkreuz-i apáttól] productos.*” *Fontes Rerum Austriacarum* (a továbbiakban: FRA) II. 11 304, Nr. 5. A göttweig-i és a rott-i kolostor perében (1235) írják a bírák: „*processum examinavimus et testes vestros [...] audivimus et eorum adtestationibus publicatis, quicquid post appellationem legitime ex parte vestra interpositam adtemptatum fuerat, in irritum revocavimus [etc.]*” FRA II 51 125, Nr. 115.

joggyakorlatban az ítélet (*sententia*) nevű határozat is több jelentésárnyalatot hordozott, mert gyakori volt például, hogy a rendes egyházi bíróság a felek között bíróságon kívül spontán vagy döntőbírói (választott bírói) segédlettel létrejött egyezséget hagyta jóvá, erősítette meg ilyen elnevezésű végzésével.

Ha az alperes a kereseti kérelemmel szembeni véleményét akként juttatta kifejezésre, hogy az idézés(ek) ellenére¹⁰ tüntetően távol maradt a tárgyalásokról, de a bíróság kezében elegendő bizonyíték halmozódott fel az érdemi döntéshozatalhoz, akkor ún. makacssági ítélet született.¹¹ Az alperes perbeli makacssága (*contumacia*) gyakori jelenség volt. A kúriai eljárás a *missio in possessionem rei* vagy *pro debiti quantitate* elvéhez tartotta magát, az idő előrehaladtával mind gyakrabban alkalmazott kiközösítés kilátásba helyezésével kiegészítve. Ez a római jog szellemével ugyan ellenkezett, de pontosan megfelelt a germán jogfelfogásnak, így a bajor szentszéki joggyakorlat is szélében alkalmazta.¹²

A bizonyítási eljárás lezárását követően hozta meg a szentszék ügydöntő határozatát, a végítéletet (*sententia definitiva*): ezekben a kánonjogi előírásoknak megfelelően¹³ a jogeset hosszabb-rövidebb, a felperesi keresetben megfogalmazott összefoglalását olvassuk, majd rövid utalást arra, hogy a bíróság elfogadta-e a felperes bizonyítékait, végül magát a határozatot. Gyakran lakonikus jellege ellenére ez az ítéletforma már nagybanegészen megfelel a modern perjog által az ítélet tartalmával szemben támasztott kívánalmaknak is. Az ítéletek súlyos hiányossága, hogy nem adnak hírt a bíróság döntésének közelebbi okairól, feltételeiről, csupán azt közlik, hogy a bíróság kielégítően bizonyított-nak találta a felperesi követelést, valahogy így: „[...] *quia invenimus, extorsionem usure predictae sufficienter esse probatam [etc.]*”

Az ítéletekben gyakran olvasható fordulat a felperesi kereset elutasítása esetén az örök hallgatásra való kötelezés (*impositio silentii*).

4. A fellebbezés

Az már a *Decretum Gratiani* rendelkezéseiből világosan kitűnik, hogy a perorvoslat lehetőségét a kánoni jog magától értetődőnek tekintette.¹⁴ Kezdetből bizonyos rugalmasság

¹⁰ Egy püspöki idézésben olvasható (1373): „*Alioquin [ti. az alperes meg nem jelenése esetén] in causa huiusmodi, prout iustum fuerit, utique procedemus, cuiuscunque absentia seu contumacia non obstante.*” UBLOE 8 668, Nr. 666.

¹¹ A garsten-i apát és egy passau kanonista a freisingi püspök küldött bíróiként hoztak ilyen ítéletet (1267) a Hernstein plébániája fölötti kegyúri perben, mivel az alperes Euphemia von Pottendorf egyetlen tárgyaláson sem jelent meg: „[...] *sententiam diffinitivam parte adversa plus debito expectata protulimus in hec verba.*” FRA II 31 286, Nr. 265. Ugyancsak a garsten-i apát makacsolta el a sindelburg-i plébánost, aki a seitenstetten-i kolostorral folytatott tizedper. Makacssági ítéletet hozott (1273) szintén egy tizedperben a kilb-i dékán is Rudolf von Pielach terhére (felperes: St. Pölten apátsága).

¹² Vö. MASCHKE 1907, 231. p.

¹³ Gratianus megkívánta a jogeset történeti tényállásának az ítéletben való rögzítését: „[...] *totum negotium per ordinem recitare et totum factum summatim repilogare.*” (3, 1.) FRIEDBERG, AEMILIUS (ed.): *Corpus Iuris Canonici, I (Pars prior. Decretum magistri Gratiani)*. Graz, 1995 (photomechanischer Nachdruck der 1879 in Leipzig erschienen Ausgabe, a továbbiakban: *Decretum Gratiani*).

¹⁴ *Decretum Gratiani*, C. 2q 6cc. 5–7, 9, 11, 28. Vö. KOBER F.: *Rechtsmittel* (Stichwort). In: Wetzler und Welte's Kirchenlexikon oder Encyklopädie der katholischen Theologie und ihrer Hilfswissenschaften. X. Freiburg im Breisgau, 1897. 869. p.

jellemezte a rendszert, hiszen az (akár közvetlenül az) Apostoli Szentszékhez való fordulás lehetőségét soha nem vitatták el, másfelől a fellebbezésnek csak az iránya volt megszabva, az egyes fokozatok betartása nem volt kötelező. Bármelyik fórum eljárhatott elsőfokon, kivéve azokat az ügyeket, amelyek a püspöki széknek voltak fenntartva. A bajor egyházmegyék középkori fórumrendszere és a perorvoslat iránya általánosságban a következő volt: főesperes → püspök → érsek → Róma.

Az egykorú kánoni jog szerint a fellebbezést az ítélet kihirdetésétől számított tíz napon belül kellett bejelenteni, a bírónak pedig harminc nap állt rendelkezésre az ún. *apostoli* kiállítására és az ügyiratoknak a fellebbező részére való átadására.¹⁵ Nemcsak a végítélet, hanem bármely sérelmezett bírósági határozat megtámadható volt. Ez a lehetőség a perhúzásnak is kedvezett, ami ellen a *Curia* korán fellépett. III. Sándor pápa (1159–1181), majd a klasszikus kanonisztika alapvető szabályokat rögzítettek, amelyek igyekeztek az indokolatlanul gyakori, meggondolatlan fellebbezéseket partok közé szorítani.¹⁶

A (passaui) püspöki fórumtól való fellebbezés nagyon gyakran nem Rómába ment, hanem a salzburgi érseki székhez, ami nagyon praktikus volt, hiszen így megvolt az esély arra, hogy rögtön érdemi új döntés születik: a kúriai gyakorlat ui. az volt, hogy újabb bírakat delegáltak, s gyakran kezdődött a per előlről. Gyakori volt, hogy a felek már a bíróság által elutasított kifogások után fellebbezést nyújtottak be a pápához.

A *Tridentinum* a fellebbezés rendszerében, és általában a fórumrendszer egyértelművé tételében is igyekezett rendet teremteni. Ennek értelmében félreérthetetlenül megállapította a püspöki szék elsőfolyamodású fórum-jellegét, megvonva ezzel lényegében a dékáni, főesperesi székek, főként a házassági és büntetőperekben gyakorolt joghatóságát. Sem pápai *legatusok*, sem más egyházi méltóságok nem avatkozhattak bele a püspöki jogszolgáltatásba.

A fellebbezés tekintetében is alapvető kérdéseket tisztázott a trentói zsinat.¹⁷ A zsinat kifejezetten előírta, hogy az alapper bírāja (*iudex a quo*) egy hónapon belül át kell, hogy adjon minden szükséges okiratot a fellebbezőnek, hogy az időben benyújthassa folyamodását a fellebbviteli fórum bírójának (*iudex ad quem*). A *metropolita* általános fellebbviteli pozícióját is megerősítette a zsinat: „*A sententia episcopi, vel ipsius vicarii generalis, in criminalibus appellationis causa, ubi appellationi locus fuerit, si apostolica auctoritate in partibus eam committi contigerit, metropolitano, seu illius etiam vicario in spiritualibus generali [etc.]*” (C 3 VI. 2, 15; Sessio 13 c. 2 de ref.)

¹⁵ Vö. SCHMITZ, HERIBERT: *Appellatio extrajudicialis* (Münchener Theologische Studien III/29). München, 1970. 4. p.

¹⁶ BUDISCHIN, HANS JÖRG: *Der gelehrte Zivilprozeß in der Praxis geistlicher Gerichte des 13. und 14. Jahrhunderts im deutschen Raum* (Bonner Rechtswissenschaftliche Abhandlungen 103). Bonn, 1974. 18. p.

¹⁷ Cf. STRIGL, RICHARD ADOLF: *Das Funktionsverhältnis zwischen kirchlicher Strafgewalt und Öffentlichkeit* (Münchener Theologische Studien III/21). München, 1965. 128. p.